

Uittocht en intocht

De uittocht als kernbegrip in Tenach

'Kernbegrippen in Tenach, zo luidt de ondertitel van het leerhuis van deze leergang (2023-2024). Als er nu één kernbegrip is in Tenach, dan is dat de uittocht wel. Tientallen keren wordt dat gebeuren van de uittocht daarin gemeld en verteld: in alle drie delen van Tenach, in de Tora, Nebiim en Chetoebim (= Wet, Profeten en Geschriften), maar ontbrekend in de Megilloth (= Hooglied [op *Pesach*], Ruth [op *Sjawoeot*], Esther [op *Poerim*], Klaagliederen [op *Tisja beAw*], Prediker [op *Soekot*], als ook in wijsheidsliteratuur als Job en Spreuken.

(*Tora*: Gen. 50:24; Ex. 3:8,12,17; 6:10,12,25,26; 7:4,5; 12:17,41,42,52; 13:3,8-9,14,16; 14:8,11; 16:1,6,32; 17:3; 18:1; 19:1; 20:2; 23:15; 29:46; 32:1,4,8,11,23; 33:1; 34:18; Lev. 11:45; 19:36; 22:33; 23:43; 25:38,42,55; 26:13,45; Num. 1:1; 9:1; 11:20; 14:13; 15:41; 20:5,16; 21:5; 22:11; 23:22; 24:8; 26:4; 32:11; 33:1,38; Deut. 1:27; 4:37,46; 5:6,15; 6:12,21,23; 7:8,19; 8:14; 9:7,12, 26; 11:10; 13:5,10; 15:15; 16:1,3,6; 20:1; 24:9,18; 25:17; 26:8; 29:25.

Nebiim: Joz. 2:10; 5:4,5,6; 24:5,17; Recht. 2:1,12; 6:8,13; 11:13,16; 19:30; 1 Sam. 8:8; 10:18; 12:6,8; 15:2,6; 2 Sam. 7:6,23; 1 Kon. 6:1; 8:9,16,21,51,53; 9:9; 12:28; 2 Kon. 17:36; 21:15.

Jes. 11:16; Jer. 2:6; 7:22,25; 11:4,7; 16:14; 23:7; 31:32; 32:21; 34:13; Ez. 20:5,6,10; Hos 2:14; 11:1; 12:14; Amos 2:10; 3:1; 9:7; Micha 6:4; 7:15; Hag. 2:6).

Chetoebim: 1 Kron. 17:21; 2 Kron. 5:10; 6:5; 7:22; ; 20:10; Neh. 9:18; Dan. 9:15; Ps. 78:51; 81:6,11; 105:37-38; 114:1; 136:11.)

Op dat gebeuren wordt in Tenach steeds weer teruggekomen, is het vooral God die daar steeds weer op terugkomt, in het bijzonder als het volk zich van Hem heeft afgekeerd. Het is de eerste daad die God aan het volk Israël als volk verricht. En het is *de* daad die als typerend voor God mag gelden.

Vaak ook maar niet altijd hoor je – ik citeer de eerste keer dat er over uittocht gesproken wordt –: 'God zal zeker naar jullie omzien en jullie uit dit land (=Egypte) leiden naar het land dat Hij Abraham, Isaak en Jacob onder ede beloofd heeft' (Gen. 50:24). U ziet hier uittocht en landbelofte tezamen: ... *uit* dit land (= Egypte) *naar* het land dat ...

Globaal gesproken kom je in de drie delen van Tenach drie verschillende formuleringen tegen:

(1) Met God als subject: 'Ik ben de Heer, uw God die u uit het land Egypte hebt uitgeleid'

(2) Met Mozes als subject, en God als spreker: 'Mozes die jullie uit het land Egypte heeft uitgeleid.'

(3) Met de Israëlieten als subject: 'de Israëlieten – uw vaders – die uit Egypte uittrokken.'

De meest bekende zin over de uittocht is toch, zou ik zeggen, deze: 'Ik ben de HEER, uw God die u uit het land Egypte, uit het diensthuis heb geleid (lett. 'doen uitgaan', van het werkwoord *jatsa* in de hifil).' Ik hoef vast niet lang op een antwoord te wachten, als ik u vraag waar ik deze zin precies vandaan heb. Precies, het is de beginzin van de Tien Woorden – van de Tien Geboden, zeiden we vroeger, Exodus 20:1. Zo begint de Decaloog. Na dat 'Ik' van God klinkt er dan steeds 'Jullie' zullen ... niet ...' Dan wordt die bevrijding nader uitgewerkt: om te laten horen dat bij die bevrijding van Godswege bevrijdend gedrag van de kant van het volk hoort. Ooit werd dat door iemand fraai geformuleerd. Boven Exodus 20 zette hij: 'Blijf bij je bevrijder!'

Exodus: één van de twee brandpunten

De uittocht wordt vaak het markerende punt van Israël's geschiedenis genoemd. Maar dat kan je ook van de Babylonische Ballingschap zeggen, dat het om een keerpunt gaat. Misschien is het daarom beter om te zeggen dat de Tenach twee brandpunten kent: de uittocht uit Egypte en de (terugkeer uit de) Babylonische Ballingschap (ofwel exodus en exiel).

Als u mij vraagt, zijn dat nou twee historische momenten? Dat staat vast voor wat betreft de Babylonische Ballingschap. Veel lastiger ligt dat bij de uittocht uit Egypte. Die laat zich moeilijk historisch vastleggen. In het boek Exodus wordt over de farao gesproken, maar welke farao is dat dan? Er wordt in het OT onderzoek nog steeds over gediscussieerd. En dat zal nog wel even zo blijven. In Egyptische bronnen wordt over een uittocht van een volk Israël in elk geval niets gezegd.

De uittocht in het Evangelie

Mag de uittocht een kernbegrip van het Oude Testament zijn, het maakte mij – nu even als nieuwtestamenticus – nieuwsgierig hoe dat in het Nieuwe Testament is. Wordt die lijn daarin ook voortgezet? Dat kan je bepaald niet zeggen. Het woord 'exodus' komt slechts één keer voor: in de Hebreeënbrief, als het gaat over Israël's geloofshelden, in hoofdstuk 11. Dan wordt in een paar verzen op het uittochtgebeuren teruggekomen: het begint – in vers 23 – met de geboorte van Mozes en het eindigt in vers 29 met de doortocht door de Rode Zee. Vijf keer begint dat met: 'Door het geloof is/heeft ...': vier keer gaat het om het geloof van Mozes, en ten slotte, in verband met de doortocht door de Rode Zee, om het geloof van 'hen', dat is, van het volk Israël! Toch komt het woord 'uittocht' in die verzen niet voor, maar wel er direct aan voorafgaand, in vers 22: 'Door het geloof heeft Jozef, toen hij aan het einde van zijn leven was, over de *uittocht* (Gr. *exodos*) van de kinderen Israël verteld en heeft hij voorschriften gegeven over zijn beenderen' (zie Gen. 50:24).

Het woord 'exodus' – als de uittocht uit Egypte – mag dan maar een keer voorkomen, naar het gebeuren van de uittocht wordt ook elders in het NT verwezen. Denkt u bijvoorbeeld maar aan die zin in het verhaal van de kindermoord: 'Uit Egypte heb ik mijn zoon geroepen', in Matteüs 2:13. Het is een citaat uit Hosea 11:1. En u mag ook denken aan de redevoering van Stephanus, waarin hij de geschiedenis van het volk Israël vertelt. U vindt de redevoering in Handelingen 7, met daarin de meeste aandacht voor alles wat er in het boek Exodus wordt verteld (vv. 16-50), waarin Mozes wordt genoemd als 'deze heeft hen uitgeleid (Gr. *exago*) onder het verrichten van wonderen en tekenen in het Egypte door de Rode Zee en door de woestijn' (v. 36), en zie ook vers 40, waar het volk zegt 'deze Mozes die ons uit het land Egypte heeft uitgeleid (Gr. *exago*)'.

Het woord 'uittocht' mag dan maar een keer voorkomen, je kunt bepaald niet zeggen dat het niet over bevrijding gaat. Die bevrijding is in het Nieuwe Testament een persoon geworden: Jezus, wiens naam betekent 'bevrijder'. De naam Jezus is afgeleid van het Hebreeuwse woord 'jasja', dat bevrijden betekent. Bevrijden uit wat je beklemmt/benauwt, zodat je ook mag denken aan de betekenis – die ik zelf prefereer – 'in de ruimte zetten'.

Uittocht en intocht

Ik keer terug naar het Oude Testament. Nu lijkt het een alleszins logische combinatie: om de intocht direct met de uittocht te verbinden. Je ziet dat ook terug in de Hebreeënbrief, want direct na het statement over de Rode Zee gaat het over de intocht in Kanaän. Maar zo simpel ligt dat toch niet. Ik moet een aantal opmerkingen maken:

(1) Dan moet ik beginnen met te zeggen dat je dan nog wel een fase overslaat, en wel die van de tocht door de woestijn. En dat is theologisch gesproken toch echt geen onbelangrijke fase. In de boeken van de latere profeten, de grote drie en de twaalf kleinere

profeten, wordt aan die periode steeds weer herinnerd: de tijd van de woestijn, een langdurige tijd: veertig jaar! Die ligt wel tussen uit- en intocht. Echt niet onbelangrijk, als je dus alleen al naar de lange tijd ertussen kijkt!

Het is een tijd die je als lezer makkelijk herkent. De bevrijding heeft plaatsgevonden, maar dan breekt er niet direct een nieuwe tijd/een nieuwe samenleving aan, al denkt men dat vaak wel. Dat kost vaak jaren. Dat zijn vaak jaren waarin gemopperd wordt over het gebrek aan alles, jaren waarin naar het verleden teruggekeken wordt, en er altijd wel een paar dingen waren die toen niet verkeerd waren, en waar dus naar terug verlangd wordt (de vleespotten van Egypte). En ook dat binnengaan in die nieuwe situatie – die intocht – is niet zo makkelijk gerealiseerd. Er zijn mensen die daar geen belang bij hebben, en er zijn er die dat proberen tegen te gaan.

(2) De begrippen uittocht en intocht klinken heel vanzelfsprekend, alsof iedereen weet dat het dan om de uittocht ... uit Egypte en de intocht ... in Kanaän. Maar als je dan toch een schema van opeenvolging wilt hanteren, dan moet je het nog breder maken, want dan begint het in Kanaän > gang naar Egypte, gevolg van verkoop van Jozef en daarna de hongersnood > en verblijf in Egypte > uittocht uit Egypte > doortocht door de Rode Zee > woestijntocht, veertig jaar > dan intocht in Kanaän. Dan hanteer je de complete narratief-chronologische lijn waarvan in Tenach sprake is.

(3) Ik kom bij mijn derde, en misschien wel meest belangrijke opmerking. Spreek, je van uittocht en intocht, dan roept dat toch een – ook historisch – beeld op dat ze op een en dezelfde lijn liggen. En dat is wat nu net met de joodse canonindeling met zijn driedeling: Wet, Profeten en Geschriften, wordt tegengegaan. Daar wordt scheiding gemaakt tussen de Tora en de Profeten. De uittocht behoort tot de Tora. De intocht echter niet, die hoort bij de Profeten, bij de Vroege Profeten (= Jozua, Richteren en Koningen). Wat de jood, wat de synagoge daarmee zegt: we mogen 'historisch' Kanaän dan wel zijn binnengegaan, maar theologisch gezien niet. De Tora eindigt met Mozes die uitziet naar het beloofde land. Hij gaat dat niet binnen. Kanaän blijft zo dus het land dat aan de andere kant ligt! Kanaän blijft zo het *beloofde* land.

(4) Ik moet er nog een vierde punt aan toevoegen. Ik doe dat in de vorm van een vraag: is 'intocht' niet een al te fraai woord voor een lelijke zaak? Een gebruikelijker aanduiding is 'de inname van het land Kanaän', waarbij de volkeren die er wonen, worden verdreven. We hebben er lange tijd niet heel veel moeite mee gehad. De westerse wereld deed dat elders in de wereld ook: volkeren van hun land verdrijven. En het gebeurt nog steeds. Denk maar aan de Indianen in het regenwoud van de Amazone. Aan de Palestijnen die op de Westelijke Jordaanoever wonen. En dat alles zagezegd voor de goede zaak. Wij zijn ons gaan realiseren dat wat voor de ene groep bevrijding en een nieuwe plek betekent, voor de andere groep verdrijving kan inhouden. We hebben dan ook met die verhalen uit het boek Jozua, waarin die landname wordt verteld, moeite gekregen, en dan ook met oproepen tot verdrijving van de zeven volkeren in het boek Deuteronomium (7:1-6).

Daar mag je gerust flink mee zitten, maar het is ook goed om te kijken wat het eigenlijke, wat het theologische punt daarachter is. Dan gaat het namelijk niet om de volkeren als zodanig, maar dan gaat om de levenswijze van die volkeren, dan gaat het om het feit dat ze andere goden dienen, die een andere levenswijze voorstaan. Die verdrijving gebeurt niet omdat er alleen maar plek voor Israël mag zijn, en niet voor andere volkeren, maar omdat Israël, omdat mensen makkelijk te verleiden zijn; het kan heel makkelijk andere goden gaan dienen. De Duitse oudtestamenticus Walter Dietrich spreekt in dit verband van 'Vom Ringen zweier Gesellschaftssysteme'. Het gaat met Israël en Kanaän om twee maatschappijssystemen die elkaar niet verdragen.

Het werpt, dunkt me, een ander licht op dat verhaal van de intocht. Het is alsof er tegen Israël gezegd wordt: 'Wees er maar niet te trots op dat God het land aan jou schenkt en

daarvoor het land aan anderen ontnemt. Het zegt namelijk veel over het vertrouwen dat Hij heeft in je loyaliteit.' Als je het verhaal op deze manier leest, dan ontstaat er een ander perspectief: de hoop op een situatie waarin mensen God toegewijd dienen zonder door hun omgeving verleid te worden.

Het boek Exodus

Ik zal me in het vervolg op de uittocht richten. Het verhaal daarover wordt in het gelijknamige boek Exodus verteld. Die aanduiding, Exodus, heeft, het bij ons, christenen. In de Tenach heet het boek naar zijn beginwoord: *Sjemot*: 'Dit zijn de namen van de zonen van Israël' (Ex. 1:1); *sjemot* is de meervoud van *sjem* = naam.

Uit onze aanduiding zal een lezer concluderen dat de uittocht hét gebeuren van het boek is. En dat is zeker waar, maar tegelijkertijd ligt het toch ook wat ingewikkelder, ik kom daar zo meteen op terug.

Waar vind je dat uittochtverhaal in Exodus nou precies? In de hoofdstukken 12 en 13: 12:17,41,42,52; 13:3,8-9,14,16. Het begint bij de opdracht van God aan Mozes en Aäron om het Pascha te vieren (12:2-20), dat zo eindigt:

'Onderhoudt dan het feest van de ongezuurde broden,
want op deze zelfde dag doe Ik uw troepen uitgaan uit het land Egypte' (12:17).

Het feitelijk uittochtverhaal vindt u dan in Exodus 12:29-39, met een 'toegift' in 12:40-42. Het begint met het slaan van de eerstgeborene, middernacht, waarna God de opdracht geeft aan Mozes en Aäron als ook aan het volk om weg te gaan, waaraan ze ook gehoor geven. Het eigenlijk heel korte verhaal – dertien verzen slechts – zit vol met tal van opvallende details. Ik laat u de tekst horen:

- 29 En het gebeurde midden in de nacht
dat JHWH alle eerstgeborenen in het land Egypte doodde,
van de eerstgeborene van de farao, die op zijn troon zou zitten,
tot de eerstgeborene van de gevangene die in de kerker zat
en ook alle eerstgeborenen van het vee.
*[Het is de uitvoering van de eerdere aankondiging
door God aan Mozes en Aäron (zie 11:4-8; 12:12)]*
- 30 De farao stond die nacht op,
Hij, zijn hovelingen en alle Egyptenaren
en in heel Egypte klonk een luid gejammer [zie 11:6],
want er was geen huis waarin geen dode was.
- 31 Die nacht riep hij Mozes en Aäron,
en zei:
'Sta op, ga weg uit het midden van mijn volk, zowel u als alle Israëlieten!
Ga en dien JHWH, overeenkomstig uw woorden.
- 32 Neem zowel uw schapen, als uw geiten en runderen mee, zoals u gezegd hebt,
en ga! [zie 10:26]
En zeg ook mij vaarwel.'
- 33 Ook de Egyptenaren drongen bij het volk aan tot haast
om hen uit het land te laten gaan,
want, zeiden zij:
'Anders sterven we allemaal nog!'
- 34 Toen pakten de Israëlieten hun baktroggen, met daarin het nog ongedesemde deeg,
wikkelden die in kleren en namen ze op de schouders.
- 35 Ze hadden gedaan wat Mozes had opgedragen
en de Egyptenaren om zilveren en gouden sieraden en om kleren gevraagd.
- 36 En JHWH had ervoor gezorgd dat de Egyptenaren hun goedgezind waren,

zodat ze op hun verzoek ingingen.

Zo beroofden ze de Egyptenaren.

[*Het is de uitvoering van de eerdere aankondiging door God aan Mozes (zie 3:21-22; 11:2-3)*]

- 37 De Israëlieten trokken op van Raämses naar Sukkot;
hun aantal bedroeg ongeveer zeshonderdduizend, vrouwen en kinderen niet meegerekend,
38 terwijl er bovendien een grote groep mensen van allerlei herkomst met hen meetrok.
Ze voerden grote kudde schapen, geiten en runderen mee [zie 10:26; 12:32].
39 Van het deeg dat ze uit Egypte hadden meegenomen, bakten ze ongedesemde broden.
Doordat ze uit Egypte waren verdreven [zie 11:1],
was er geen tijd geweest om zuurdesem toe te voegen of voor andere proviand te zorgen.
- 40 Vierhonderddertig jaar hadden de Israëlieten in Egypte gewoond; (vgl. Gen. 15:13!)
41 En het gebeurde aan het eind van vierhonderddertig jaar,
Het gebeurde op geen andere dag dat de troepen van JHWH uit Egypte uitgingen
[de uittocht in één zin]
42 Een nacht van waken was dit voor JHWH
om hen uit Egypte te doen uitgaan.
Dit is de nacht van waken voor JHWH,
voor alle Israëlieten, voor elke generatie.

NBG51 kent direct daarna een perikoop waarboven staat 'Nadere bepaling van het Pascha', maar die perikoop is natuurlijk het directe vervolg van 12:42: 'Dit is de nacht van waken voor JHWH, voor alle Israëlieten, voor elk generatie'. Het hoofdstuk eindigt dan met 'Op deze zelfde dag deed JHWH de Israëlieten uit het land Egypte uitgaan, volgens hun troepen' (12:51). Waarna in hoofdstuk 13 met de wet op de eerstgeborenen nog weer, te weten vier keer, in de verzen 3,8,14,16, op de uittocht teruggekomen wordt. Die uittocht functioneert als een fundering voor die wet.

Elf hoofdstukken zijn hieraan voorafgegaan. En er zullen hierop nog vele hoofdstukken volgen, hoofdstukken die, zou je bijna denken, niet meer echt nodig zijn. Wat moeten die hoofdstukken daarna dan nog? Dat geldt misschien minder voor de hoofdstukken 13 t/m 24, waarin het gaat over de doortocht door de Rietzee, de tocht door de woestijn en de aankomst bij de berg Sinaï met de verbondssluiting, maar wat moeten we in het kader van dat verhaal van de uittocht met Exodus 25-40, waarin het vooral gaat over de tabernakel? Hoe dat zit, wil ik u laten zien door naar de opbouw van het boek te kijken. Dat is nodig om tot een plaatsbepaling van de uittocht te komen.

De macrostructuur van het boek

Recent deelde Matthijs de Jong, hoofdvertalen van het Nederlands-Vlaamse Bijbelgenootschap, in een webinar over Exodus, het boek in twee hoofddelen in: Exodus 1-24 en Exodus 25-40; hij volgt daarin Jonathan Sacks, die een prachtig boek over Exodus schreef. Over dat eerste hoofddeel zegt hij dan vervolgens: 'Het eerste deel vertelt hoe Israël overgaat in andere handen.' Ik zou eerder zeggen. Daar gaat niet alleen het eerste deel over, het hele boek gaat daarover. De oudtestamenticus Waldemar Janzen heeft het boek treffend getypeerd met 'Change of masters', 'Verandering van meesters'. Voor alle duidelijkheid, ook deze opvatting leidt ertoe om het boek in twee hoofddelen uiteen te laten vallen, maar ik zou de scheidslijn op een andere plek in het boek aanwijzen.

Het eerste hoofddeel

Het boek Exodus begint met de enorme bevolkingstoename van de israëlitische migranten, die ooit naar Egypte waren toegekomen vanwege hongersnood in hun eigen land (1:1-14). De farao deed een nietsontziende poging om die bevolkingstoename in te dam-

men door alle geboren Hebreeuwse kinderen te laten doden. Dat had succes (1:15-22), met een uitzondering: Mozes, die notabene aan het hof van de farao opgroeide. Hij ontglipte de dans (2:1-10).

Direct in het eerste hoofdstuk wordt beschreven hoe de Egyptenaren de Israëlieten tot arbeid dwingen: ze stelden opzichters van gedwongen werkzaamheden over hen aan om hen te onderdrukken met de hun opgelegde lasten, zij moesten voor de farao de voorraadsteden Pitom en Raämses bouwen (1:11-14).

Later wordt de arbeid nog verzwaard. Dan laten de Egyptenaren in opdracht van de farao de Israëlieten onder *mishandeling* voor zich werken (*abad*). En ten slotte maken ze hun leven bitter met zwaar werk (*aboda qasja*). Ze moesten stenen maken van klei en werken op het land. En al hun werk (*aboda*) moesten ze voor hen verrichten (*abad*) onder *mishandeling* (5:1-21).

Om goed te begrijpen wat er gebeurt, moet u weten dat er in de oudheid verschillende vormen van verplichte arbeid bestonden:

(a) In Mesopotamië en Egypte was 'herendienst' een bekend verschijnsel. De koning had het alleenrecht op grootschalige bouw- en landbouwprojecten en dat vereiste een centraal georganiseerde inzet van arbeidskrachten. Herendienst was een soort belasting in de vorm van arbeid. In Egypte speelde mee dat vanwege de jaarlijkse overstroming van de Nijl er drie tot vier maanden per jaar geen landwerk kon worden gedaan. Dat betekende dat er veel handen vrij waren voor staatsprojecten. Deze herendienst was verplicht en fysiek zwaar, maar gold niet als oneerlijk. Het werd opgelegd per toerbeurt aan de eigen bevolking minus al degenen die ervan vrijgesteld waren. Het was hard werken, maar geen slavendienst.

(b) Naast herendienst kende men dwangarbeid. Die werd opgelegd aan overwonnen vijanden, krijgsgevangenen of gewone gevangenen. De omstandigheden van dwangarbeiders waren veel slechter dan bij de herendienst. Dwangarbeiders werkten als gevangenen onder opzichters die hen straffeloos konden mishandelen. Het Hebreeuwse concept *bet abadim* (vroeger weergegeven met 'diensthuis', tegenwoordig met 'slavenhuis') verwijst naar dwangarbeid onder zware omstandigheden. De farao in Egypte behandelt de Israëlieten dus zoals overwonnen vijanden worden behandeld.

Ik moet hier even aandacht vragen voor een aantal specifieke woorden die gebruikt worden:

(a) Ik begin bij het werkwoord *abad*, dat letterlijk 'werken', 'arbeiden' betekent, maar waaraan ook de betekenis 'dienen' wordt toegekend. Die twee zijn met elkaar gegeven: je bent in dienst van je heer, en die dienst bestaat uit arbeid die je voor je heer verricht.

(b) Het zelfstandig naamwoord is *èbèd*. Daar woedt op dit moment een verwoede discussie over binnen de bijbelwetenschap, een discussie die alles te maken heeft met de slavernijdiscussie die op dit moment speelt. Als *abad* 'dienen' betekent, zou je bij *èbèd* denken aan 'dienaar'. Leg je meer de nadruk bij *abad* op 'werken', 'arbeiden', dan kan je ook aan 'arbeider' denken. Wie het wil combineren, zou ook aan 'dienstknecht' kunnen denken. Dat vinden veel oudtestamentici tegenwoordig een onjuiste vertaling; zij vinden dat je hier toch echt met 'slaaf' moet vertalen. Dat is ten slotte karakteristiek voor de slaaf: dat hij ongewild tot slaaf is gemaakt; en dat is waar hier sprake van is.

(c) En dan het woord *aboda* dat in Exodus 6 klinkt, en in vertalingen dan meestal wordt weergegeven met 'harde dienst' en 'slavendienst'.

(d) En ten slotte horen we verschillende malen van *bet abadim*. De nieuwere vertalingen hebben dat – zie het begin van de Decaloog – dan ook vertaald met: 'Ik ben de Heer, uw God die u uit Egypte, uit de *slavernij* heeft bevrijd, waar de NGB51 heeft: 'Ik ben

de Heer, uw God, die u uit het land Egypte, uit het diensthuis heeft geleid'; *bet* = huis en *abadim* is hier 'dienstknechten'.

Ik kom zo meteen op het werkwoord *abad* terug, want we zullen dat werkwoord straks opnieuw horen, maar dan in een ander (!) verband. En dan wordt het woord ook anders vertaald, terwijl er dus hetzelfde woord gebruikt wordt, als het over de farao gaat.

De harde dienst onder de farao van Egypte ging door, zo zei ik zostraks. God heeft daar oog voor en reageert daarop, maar dat gebeurt pas, wanneer ze luidkeels om hulp roepen (2:23-24)! Dat is wel even belangrijk. Ook voor ons, denk ik, omdat we vaak vinden dat God in tijden van nood en onderdrukking sowieso op moet treden, los van het feit of erom gevraagd wordt. En die twee, onze vraag en zijn optreden, zijn wel aan elkaar gekoppeld. Voor alle duidelijkheid, dat is geen automatisme: als wij roepen, dan reageert God direct. Daar weet de Bijbel ook alles van: mensen die maar roepen en roepen, maar God lijkt het niet te horen. Maar God handelt niet zomaar ..., er hoort interactie bij. God besluit om in actie te komen, en heeft daar hulp van Mozes voor nodig. In Exodus 6:6-7 spreekt God dan luid en duidelijk uit dat Hij Israël gaat bevrijden:

Ik ben de HEER.

Ik zal jullie doen uitgaan van de door Egypte oplegde dwangarbeid (*siblot*).

Ik zal jullie van je arbeid/dienst (*aboda*) losrukken.

Ik zal jullie lossen met opgeheven arm en met grote gerichten.

Ik zal jullie aannemen tot mijn volk, en Ik zal jullie tot God zijn.

En jullie zullen weten

dat Ik de HEER, jullie God, ben

die jullie doet uitgaan van de door Egypte opgelegde dwangarbeid (*siblot*).

Wat het boek Exodus vervolgens laat zien, is dat die bevrijding niet zomaar gaat. Heersers laten hun 'buit', de mensen die ze onderdrukken, niet makkelijk los. Daar moet heel wat voor gebeuren, zoals te zien is aan het feit dat er tien slagen – beter dan 'plagen' – uitgedeeld worden. Je moet de verdrukker treffen, willen ze hun slachtoffers loslaten.

Uit de manier waarop ik het u nu vertel, begrijpt u wel dat het niet zo relevant is of we hier met een historisch verhaal van doen hebben. Het is een 'typisch' verhaal: over hoe het onder heersers toegaat en wat er allemaal moet gebeuren, wil er bevrijding uit slavernij plaatsvinden. Dan moet er iemand opstaan die de leiding neemt of krijgt: Mozes in dit geval, maar dat kan ook Tula op Curacao zijn of Spartacus ten tijde van de Romeinen.

Pas bij de tiende plaag gebeurt dat. Niet toen zijn land en zijn volk getroffen werden, het gebeurt pas als hij persoonlijk geraakt wordt, wanneer zijn eerstgeborene door de verderfengel getroffen wordt.

Daarmee zijn we bij het hoofdstuk gekomen waarom het draait: hoofdstuk 12. Het bestaat uit twee delen:

(1) Mozes en Aaron krijgen eerst de opdracht om te vertellen wat de Israëlieten moeten doen 'op de tiende dag van de eerste maand': het slachten van het pascha, d.i. het paaslam, het strijken van het bloed aan de deurpost en in diezelfde nacht het vlees eten, met ongezuurde broden, benevens bittere kruiden (12:1-20). Daarna geeft Mozes dat door aan het volk (12:21-27).

(2) Dan volgt in 12:28 nog een zin, waarin heel kort en krachtig verteld wordt dat ze doen zoals de Heer Mozes en Aäron geboden had (12:28). Ik zou zeggen dat hier het tweede deel begint, dat op zijn beurt ook in tweeën is te verdelen: 12:29-42+43-51.

Kort gezegd, het eerste deel bevat de opdracht (12:1-20+21-27), het tweede deel van het hoofdstuk de uitvoering (12:29-42+43-51).

Bijbellezers moeten daarop letten. Bijbelse verhalen beginnen dikwijls met een opdracht. Let dan op de uitvoering. Je moet soms wachten, totdat je over de uitvoering leest, soms ook wordt de uitvoering direct verteld, maar let dan ook op of het ook precies zo gaat als de opdracht luidt, want soms wil daar ook nog wel eens verschil in zitten, met gevolgen voor het vervolg.

Die uitvoering wordt dus in 12:28 verteld, maar er is geen enkele reden om dan wit aan te brengen tussen vers 28 en 29, zoals de NBG51 doet. Want wat er vervolgens gebeurt, hoort bij wat er in de opdracht gezegd was: het slaan van de eerstgeborene in de huizen van de Egyptenaren, en niet in de huizen van de Israëlieten, want daar was de engel des verderfs voorbij gesprongen; dat had hij *gepèsacht* (vgl. het Pèsachfeest).

Het is dit verhaal nu, met opdracht en uitvoering dat in het jodendom nu zo'n centrale rol speelt en tot de viering van het Pascha heeft geleid. Wat dat voor (feest)dag is? De dag van de bevrijding uit onderdrukking, Hier ligt het *begin* van Israëls identiteit: 'Gedenk steeds dat jullie een door JHWH bevrijd volk bent, en leef dan ook als een bevrijd mens!' Het uittochtverhaal eindigt dan in vers 51 met 'Op deze zelfde dag deed JHWH de Israëlieten uit het land Egypte uitgaan, volgens hun troepen.' De oproep om dat Pascha in elke generatie te vieren zou een mooi slot van het boek geweest zijn. Een passend eind van het boek Uittocht.

Het tweede hoofddeel

Maar dat gebeurt niet. Het verhaal krijgt een vervolg. Ik moet in verband daarmee terugkomen op iets dat in dit eerste hoofddeel al werd gezegd, zelfs al helemaal aan het begin, in het verhaal dat bij ons bekend staat als 'de roeping van Mozes' (Ex. 3). Mozes wordt door God gezonden naar de farao om het volk Israël uit te leiden. Dan zegt hij: 'Wie ben ik dat ik naar hem toe zou gaan?'. En dan zegt God: 'Ik ben immers met u. Dit zal u het teken zijn dat ik u gezonden heb: wanneer u het volk uit Egypte hebt doen uitgaan, *zult u God dienen*' (v. 12). Hier klinkt hetzelfde Hebreeuwse werkwoord *abad*, dat ook klonk voor de *dienst* onder de farao! Daarmee zijn we bij het essentiële punt, bij het scharnierpunt van het boek, die door de eerder genoemde Janzen werd getypeerd met 'changing of masters', verandering van meesters, maar misschien kan je nog beter zeggen verandering van dienst. Matthijs de Jong zei 'Van slavendienst naar verbondsdienst'. Ik zou eerder zeggen van 'slavendienst naar godsdienst', maar dan Godsdienst met een hoofdletter, want in dat tweede deel van het boek gaat het om het dienen van God. *In Exodus worden die twee: de dienst aan de farao in Egypte en de dienst aan God, tegenover elkaar geplaatst.*

De uittocht en de doortocht door de Rode Zee zijn de verhalen die daartussenin staan. Het zijn de schakelverhalen van de ene naar de andere dienst. Matthijs de Jong deelde het boek met recht in twee delen in. Het scharnierpunt ligt bij hem tussen hoofdstuk 24 en 25. Hij houdt de hoofdstukken 1 t/m 24 voor het eerste deel en de hoofdstukken 25 t/m 40 voor het tweede deel. In mijn onderzoek van de structuur van het boek Exodus (zie het slot: literatuur) heb ik laten zien dat het draaipunt niet ligt bij Exodus 24, maar al eerder bij Exodus 19. Dat heeft met de parallellie te maken tussen het eerste en het tweede hoofddeel. Beide delen beginnen allebei met Jetro, de priester van Midjan, en Mozes op de berg Gods (Ex. 3:1-4:17 // Ex. 18:1-27). En direct daarna wordt zowel in het ene als in het andere deel van een theofanie verteld, een Godsverschijning. Eerst een verschijning van God in de brandende braambos (2:23-4:17) en in het tweede deel de nederdaling van God op de Sinai (19:1-20:20).

Dat tweede hoofddeel begint mijns inziens dan ook in Exodus 19, met het verhaal van de theofanie, God die op de berg neerdaalt/verschijnt. Daar in dat tweede deel is dan sprake van het dienen (*abad*) van God, waarover steeds al in het eerste deel gesproken werd.

Waar ligt het primaat?

Exodus mag dan uit twee delen bestaan, onze meeste aandacht gaat toch vooral uit naar het eerste hoofddeel, de bevrijding uit de slavernij, uit het diensthuis. Dat is met die tien plagen daaraan voorafgaand best een heftig verhaal. Tegelijkertijd is het ook een herkenbaar verhaal, helemaal als mensen en volkeren onderdrukt worden en naar bevrijding zoeken. Het kan dan ook niet verbazen dat er velen in de geschiedenis zijn geweest die zich hierdoor hebben laten inspireren, verhalen die mensen moed gegeven hebben om te blijven strijden voor hun bevrijding: slaven/slaafgemaakten in de koloniën, arbeiders die uitgebuit worden, zwarten die gediscrimineerd worden, vrouwen die door mannen gedomineerd worden. Het Exodusverhaal heeft in hun strijd een belangrijke rol gespeeld. Onderdrukte mensen, mannen en vrouwen, konden zich heel goed identificeren met de Israëlieten.

Leggen wij, en velen met ons, het primaat bij dat uittochtverhaal, in het boek Exodus ligt dat toch anders. Het boek kent figuurlijk, maar ook letterlijk een hoogtepunt, het tweede hoofddeel speelt zich af rond een berg, de Godsberg.

Ik moet hier aan toevoegen dat het gebeuren rond de berg niet stopt in Exodus 40, maar nog doorloopt, allereerst in Leviticus, en dan ook nog in Numeri, en zelfs tot in Numeri 10:11. Pas dan trekken ze weg van de berg:

‘In het tweede jaar, in de tweede maand, op de twintigste dag van de maand, trok de wolk van boven de tabernakel der getuigenis.

Toen braken de Israëlieten uit de woestijn op ...
en de wolk bleef rusten in de woestijn Paran.’

Het verhaal van de verspieters wordt verteld in Numeri 13-14, maar zoals ik eerder zei in de Tora lees je niets over de intocht.

De nadruk van het boek ligt dus op het alternatief, op wat Matthijs de Jong ‘het tegenverhaal’ noemt. In Exodus staan twee ‘diensten’ tegenover elkaar: de dienst aan de farao en daartegenover de dienst aan God. Nu zou je cynisch kunnen zeggen: wat is Israël er nu mee opgeschoten? Ze waren in de greep van Egypte, nu zijn ze in de greep van God. Ik zei al eerder dat in Exodus dezelfde termen voor beide situaties gebruikt worden. Het werkwoord *abad* met object wordt zowel gebruikt voor Israël dat Egypte dient (Ex. 14:5,12) als voor Israël dat JHWH dient (zie o.a. Ex. 3:12; 7:16; 8:1,20; 9:1,13; 10:3,7,8,11,24,26; etc.). Daarnaast wordt het woord *aboda*, ‘dienst’, zowel gebruikt voor de slavendienst in Egypte (Ex. 1:14; 2:23; 6:6,9) als voor de ‘dienst’ die God de Israëlieten opdraagt (Ex. 12:25; 13:5; 27:19; 30:16; 35:21; etc.). Toch gaat het niet om een simpele overgang van de ene eigenaar naar de andere. Het Bijbels Hebreeuws heeft geen term voor het abstracte begrip ‘vrijheid’. Juist door het ene dienen tegenover het andere te zetten, laat Exodus zien wat het verschil is. Het eerste dienen is een dienen van een onderdrukker; het gaat gepaard met onderdrukking en ellende. Het is dan ook niet onbegrijpelijk dat het woord *ebed* dan weergegeven wordt met ‘slaaf’. Het andere dienen is een dienen van God dat volgt op de bevrijding (Ex. 7:16,26; 8:20, 9:1,13; 10:3,7, 26; zie ook 3:12; 23:25). Het is een dienen van de bevrijder, het is dienen in vrijheid. Het is dan ook niet onbegrijpelijk om het woord *ebed* in dat geval weer te geven met ‘dienaar’. Toch is mij dat net iets te gemakkelijk, want te mooi. Ik zou ervoor willen pleiten om het woord *ebed* in beide gevallen weer te geven met ‘knecht’. De lezer(es) kan op die manier ook beter het verband zien tussen het eerste en het tweede hoofddeel. En hij/zij ziet ook wel dat het wat anders is om knecht van de farao (onderdrukker) te zijn dan knecht des Heren (bevrijder).

Het verbond

Mijn verhaal zou hier kunnen stoppen, ware het niet dat er aan het begin van het tweede hoofddeel, dus in Exodus 19 iets bijzonders gebeurt. Ik moet daar wel op wijzen, en wel vanwege een gedachte die makkelijk zou kunnen postvatten, en wel dat Israëls identiteit zou liggen in deze bevrijding, zoals recent ook weer beweerd is, en wel door Matthijs de Jong, ik noemde zijn naam eerder. En nu zou ik bepaald niet het enorme belang van de uittocht en de bevrijding willen ontkennen. Hoe zou ik dat ook kunnen, als in Tenach steeds weer opnieuw aan die uittocht als een beslissend gebeuren herinnerd wordt, maar dan heb je misschien niet helemaal goed in het oog dat de kwestie van Israëls identiteit in het tweede deel expliciet aan de orde komt, Dat tweede deel, dat letterlijk, maar ook figuurlijk het hoogtepunt van het boek vormt. Het bijzondere is nu dat het eerste wat plaatsvindt, is dat er een verbond gesloten wordt. En dat mag op zich al bijzonder genoemd worden. De relatie tussen de farao en het volk Israël is een machtsrelatie. Hoe anders gaat het nu toe in de relatie tussen God en het volk, want nu wordt er een verbond gesloten. En dat sluiten twee partijen die elkaars partners zijn. Je mag dan aan een verdrag of een pact denken, als je dan maar wel bedenkt dat het daarin gaat om partners die zich aan elkaar committeren. Het bijzondere daaraan is allereerst dat het geen eenzijdig commitment is; er wordt niet alleen iets van het volk gevraagd. Het tweede bijzondere daaraan is dat het met het complete volk gesloten wordt. Niet minder bijzonder is dat het verbond eerst voorgelegd wordt, waarna het volk eenparig instemming betuigt.

Dat brengt me ten slotte bij het punt van Israëls identiteit. Die heeft God buitengewoon hoog, zoals blijkt uit Exodus 19:3, want dan formuleert hij Israëls commitment: 'En u zult mij tot een koninkrijk van priesters zijn en een heilig volk'. Het mag duidelijk zijn dat het met deze dienst om totaal iets anders gaat. Het gaat hier om eredienst: daaruit bestaat de dienst aan God! In dat kader staat dan ook het hele verdere tweede hoofddeel.

27 november 2023

Nico Riemersma

Literatuur

Dick BOER, *Verlossing uit de slavernij: Bijbelse Theologie in dienst van de bevrijding*, Vught 2009.

Karel DEURLOO, *Exodus en Exil* (Kleine Bijbelse Theologie. Deel I), Kampen 2003.

Frits HOOGEWOUDE, 'Oudtestamentische noties over dit thema. Van diensthuis tot dienst aan JHWH:

De relevantie van een motiefwoord voor de oudtestamentische noties van "salvation", *De Heerbaan – Algemeen zendingstijdschrift* 23 (1970), 408-417.

Matthijs DE JONG, 'Slavernij en bevrijding – de Exodus als tegenverhaal', *Met Andere Woorden* 42/online (2 oktober 2023), debijbel.nl).

Nico RIEMERSMA, *Exodus* (ACEBT 33), Amsterdam: SHA 2020.

Nico RIEMERSMA, 'De literaire structuur van het boek Exodus: Een nieuw voorstel', in: Nico RIEMERSMA (red.), *Exodus* (ACEBT 33), Amsterdam: SHA 2020, 1-19.

Nico RIEMERSMA, "'U zult mij een koninkrijk van priesters en een heilige natie zijn": Het belang van de context voor het verstaan van Exodus 19,6a', *Collationes* 50/2 (2020), 157-176.

Nico RIEMERSMA, 'Berit in het boek Exodus (19:3-8; 24:3-8; 34:10-28)', *Kerk en Theologie* 71/2 (2020), 153-166.

Nico RIEMERSMA, 'De afbakening, delen en opbouw van Exodus 19:1-31:18', *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 76/1 (2022), 42-60.

Jonathan SACKS, *Exodus: boek van de bevrijding* (vert. K. van Klaveren), Middelburg 2019 (voor mijn recensie van dit boek, zie www.nicoriemersma.nl, blog 30 januari 2020).